

ראיות לקיומו של אלוהים

בשפה פשוטה · סדרה בשמונה פרקים

פתיחה: מה זה בכלל "ראיה"?

פרק 1 מתוך 8

בקצרה:

אי אפשר להוכיח שום דבר בוודאות מוחלטת, בשום תחום. ידיעה מעולם לא הייתה תלויה בהוכחה: בכל תחום אנחנו סומכים על מה שהשכל "רואה". לכן השאלה על אלוהים היא לא "האם זה מוכח?" אלא "האם זה סביר?". ובדרך, הטיעון המפורסם של אנסלם, ולמה הוא לא מספיק.

פתיחה: מה זה בכלל "ראיה"?

כמעט כל אדם שחושב על אמונה נתקל, במוקדם או במאוחר, בדרישה אחת: "תוכיח לי שיש אלוהים". ומי שלא מצליח להוכיח, מסיק שהאמונה היא עניין של רגש, או של "קפיצה" שאין לה בסיס. כדאי לעצור כאן, כי בדרישה הזאת מסתתרת טעות, והיא טעות יסודית.

הדרישה "תוכיח" נשענת על שתי הנחות, שבדרך כלל לא אומרים אותן בקול. ההנחה הראשונה: מה שאי אפשר להוכיח הוא עניין סובייקטיבי, "כל אחד והאמת שלו", ולא עובדה. ההנחה השנייה: שום דבר אי אפשר להוכיח באמת. ההנחה השנייה נכונה. כל הוכחה, גם במתמטיקה, מתחילה מהנחות יסוד שבעצמן לא הוכחו. וכל חוק מדעי כללי הוא הכללה: בדקו כמה אלפי מקרים, והסיקו על כל המקרים שלא נבדקו. אין שום דרך להוכיח שההכללה נכונה. בדרך כלל אנשים לא שמים לב למה שנובע מזה. אם מקבלים גם את ההנחה הראשונה, אז לא רק האמונה היא "עניין סובייקטיבי", אלא גם המדע, וגם זה שהשמש תזרח מחר.

מי שמבין את זה עומד מול שלוש דרכים, ועליהן נדבר מיד. אבל כבר עכשיו אפשר לומר מה הדרך שבה נלך: לא לוותר על הדרישה לחשוב, ולא לדרוש ודאות שאין בשום תחום. השאלה הנכונה על אלוהים אינה "האם זה מוכח?", כי שום דבר לא מוכח, אלא "האם זה סביר, לפי אותו שכל ישר שבעזרתו אנחנו יודעים כל דבר אחר?".

אמונה היא טענה על העולם, לא רגש

לפני שנצא לדרך, צריך להבהיר דבר אחד שרבים מתבלבלים בו. אמונה אינה רגש. כשאדם אומר "יש אלוהים", הוא לא מספר על מה שהוא מרגיש, אלא טוען משהו על העולם, כמו מי שאומר "יש מים על המאדים". זו טענה שיכולה להיות נכונה או לא נכונה. איך יודעים שזה לא סתם רגש? כי על רגשות לא מתווכחים. אם אני אוהב פיצה ואתה לא, אין בינינו מחלוקת. אבל בין מאמין לאתאיסט (מי שאומר שאין אלוהים) יש ויכוח אמיתי. וויכוח אמיתי הוא סימן ששניהם מדברים על העולם, לא על עצמם.

אין כאן טענה שהרגש הדתי לא קיים או לא רצוי. הטענה היא רק שצריך להבחין בינו לבין האמונה. פחד ממנו הוא לא נמר. הפחד יכול להיות סימן שיש נמר בסביבה, והוא יכול להיות תוצאה של זה שראיתי נמר. אבל הוא לא הנמר עצמו. כך גם הרגש הדתי: הוא יכול להוביל לאמונה, והוא יכול לנבוע ממנה. אבל הוא לא האמונה.

מכאן גם התשובה לטענה פופולרית: "אין אתאיסטים בשוחות". כלומר, בשעת סכנה כולם מתפללים, ולכן כולם מאמינים בסתר. אתאיסטים עונים על זה בטענה הפוכה: זה מוכיח שאמונה היא בסך הכול פחד. האמת היא ששתי הטענות לא שוות הרבה. התופעה מתאימה לשני ההסברים, ולכן היא לא מוכיחה כלום. ובכלל, להסביר למה משהו מאמין ("בגלל החינוך", "בגלל הפחד") או למה משהו כופר ("בגלל משבר", "בגלל נוחות") זה לא טיעון. זה פסיכולוגיה. השאלה היא רק אם הטענה נכונה.

יש גם מאמינים שאומרים: "האמונה שלי היא חוויה פנימית, והיא לא צריכה לענות לשאלות של היגיון". זו עמדה נוחה, אבל צריך לבדוק מה היא אומרת. אם האמונה היא רק חוויה, ולא טענה על העולם, זה בעצם אתאיזם עם רגש דתי. ואם היא כן טוענת שיש אלוהים, אין פטור מלהתמודד עם הקושיות. אותו דבר נכון לגבי מי שהגיע לאמונה דרך חוויה מיסטית. יש הבדל בין איך הגעתי לרעיון לבין האם הרעיון נכון. גם רעיון שהגיע בחלום צריך לעמוד בבדיקה.

אינטואיציה היא דרך לדעת

הדבר השני: יש דרך לדעת דברים גם בלי הוכחה. קוראים לה אינטואיציה, ואפשר לתאר אותה כ"ראייה בעיני השכל". מתמטיקאי מוכשר "רואה" לפעמים שהפתרון הוא 7, עוד לפני שבדק. קח דוגמה מהחיים. אתה בטוח שלכל דבר יש סיבה. אם ספל נשבר, משהו או משהו שבר אותו. עכשיו נסה להוכיח את זה. תגיד: "ככה זה תמיד". אבל ראית רק כמה אלפי מקרים בחיך, ואתה בטוח שזה נכון גם במיליארדי מקרים שלא ראית. מאיפה הביטחון? לא מהעיניים, כי לא ראית הכול. ולא מההוכחה, כי אין כזו. הוא בא מהשכל עצמו. דיוויד יום, פילוסוף סקוטי שחי לפני כ-250 שנה, דייק עוד יותר. אפילו במקרים שכן ראית, מה בעצם ראית? ראית א', ואחר כך ראית ב'. ראית את הכדור פוגע בחלון, ואחר כך את החלון נשבר. אלף פעמים. אבל את ה"גרימה" עצמה, את הקשר שבין א' לב', אף פעם לא ראית. אין דבר כזה לראות "סיבה". רואים רק שדבר אחד בא אחרי דבר אחר. ואת הקשר ביניהם מוסיף השכל. זו אינטואיציה. ואתה סומך עליה לגמרי, ובצדק. מה ההבדל בין אינטואיציה לרגש? על רגש אין ויכוח. על אינטואיציה יש ויכוח, ואחד הצדדים צודק. אפשר לבדוק אם 7 באמת הפתרון.

ועכשיו נשאל: מה קורה למי שמחליט לא לסמוך על שום דבר שלא הוכח? הוא נשאר בלי כלום. קחו את המתמטיקה, התחום ה"בטוח" ביותר. כל הוכחה בה מתחילה מכמה הנחות יסוד. בגיאומטריה, למשל, מניחים ש"דרך שתי נקודות עובר רק קו ישר אחד". את ההנחות האלה אף אחד לא הוכיח. הן פשוט נראות לנו נכונות. אם לא סומכים עליהן, אין מתמטיקה. וכבר ראינו שגם המדע עובד כך: המעבר מ"כמה אלפי מקרים שנבדקו" ל"תמיד" הוא קפיצה שהשכל עושה, בלי הוכחה. בלי הקפיצה הזאת, אין מדע.

כלומר: גם המתמטיקאי וגם המדען סומכים, בלי הוכחה, על מה שהשכל שלהם "רואה". ומי שסומך על השכל שלו במתמטיקה ובמדע, אין לו סיבה לפסול אותו דווקא כשמגיעים לשאלה על אלוהים. כאן גם מתברר משהו על המילה "אמונה". אנשים אומרים: "אני לא יודע, אני רק מאמין". אבל לפי המבחן הזה, גם "השמש תזרח מחר" הוא "רק

אמונה". אמונה היא לא ההפך מידיעה. היא סוג של ידיעה: ידיעה סבירה, בלי הוכחה מוחלטת, כמו רוב מה שאנחנו יודעים.

על מה נשען כל תחום?

כדאי לעצור על הנקודה הזאת, כי היא נראית מוזרה במבט ראשון, ובלעדיה כל ההמשך נראה חלש. האם באמת שום דבר לא מוכח? הנה סיור קצר בתחומי הידע.

נתחיל מההיגיון עצמו. הכלל הבסיסי ביותר של החשיבה הוא שדבר לא יכול להיות גם נכון וגם לא נכון באותו זמן. נסו להוכיח את הכלל הזה. כל הוכחה שתציעו תשתמש בו, כי בלי הכלל הזה אין בכלל משמעות למילה "הוכחה". כלומר, היסוד של כל החשיבה הוא דבר שאי אפשר להוכיח, ובכל זאת כולנו בטוחים בו לגמרי.

המתמטיקה, כפי שראינו, מתחילה מהנחות יסוד. לפעמים אפשר להוכיח הנחה אחת מתוך אחרות, אבל אז האחרות נשארות לא מוכחות. בסוף תמיד נשאר משהו שפשוט מקבלים. וכאן יש נקודה שכדאי לזכור: כבר בעת העתיקה הראו הפילוסופים שלכל ניסיון להוכיח הכול יש רק שלוש אפשרויות. או שההוכחה נמשכת אחורה בלי סוף, ואז אין לה התחלה. או שהיא מסתובבת במעגל, ומניחה בסוף את מה שרצתה להוכיח. או שהיא נעצרת בהנחה שלא הוכחה. אין אפשרות רביעית. כל ידיעה שיש לנו נעצרת, בסופו של דבר, במשהו שלא הוכח.

המדע נשען על יותר הנחות כאלה ממה שנהוג לחשוב. הוא מניח שאפשר לסמוך על החושים, ואיש לא הוכיח את זה. הוא מניח שחוקי הטבע קבועים, שמה שהיה נכון אתמול נכון גם היום, ושחוק שנבדק כאן נכון גם בגלקסיה אחרת. ואת זה אי אפשר להוכיח בלי להניח אותו קודם. הוא מניח שלכל תופעה יש סיבה, ואת זה, כפי שראינו, אף אחד לא ראה בעיניים. והוא מניח שההסבר הפשוט עדיף על המסובך, בלי שום הוכחה שהעולם "מעדיף" פשטות. בלי ההנחות האלה אין מדע, וכולן לא מוכחות.

ההיסטוריה נשענת כולה על עדויות: על מה שאנשים סיפרו וכתבו. אף אחד מאיתנו לא ראה את חורבן בית שני, וגם לא את מלחמת העולם הראשונה. אנחנו סומכים על מי שסיפר. זו הנחה, לא הוכחה. והמשפט מניח שאפשר להאמין לעדים, ושמה שנראה סביר הוא כנראה גם מה שקרה.

גם חיי היומיום. אתה בטוח שיש עולם מחוץ למחשבות שלך, ושהאנשים סביבך הם אנשים ולא חלום. נסה להוכיח את זה. פילוסופים ניסו במשך מאות שנים, ולא הצליחו. ובכל זאת, אף אדם שפוי לא מטיל בזה ספק.

המסקנה היא לא ש"אי אפשר לדעת כלום". ההפך. המסקנה היא שידיעה אף פעם לא הייתה תלויה בהוכחה. בכל תחום, אנחנו יודעים דברים כי הם נראים נכונים לשכל הישר, ואנחנו ממשיכים מהם. ומי שדורש דווקא מהאמונה באלוהים מה שהוא לא דורש משום תחום אחר, לא מפעיל שיקול דעת. הוא מפעיל דעה קדומה.

נחזור עכשיו לשתי ההנחות מהפתיחה: "מה שלא מוכח אינו עובדה", ו"שום דבר לא ניתן להוכחה". מי שמבין אותן, עומד מול שלוש דרכים.

הדרך הראשונה היא הספקנות: לקבל את שתי ההנחות. אם שום דבר לא מוכח, ורק מה שמוכח קביל, אז שום טענה אינה קבילה, ואי אפשר לדעת כלום. הדרך השנייה היא הפונדמנטליזם: לקבל את ההנחה הראשונה, ולברוח מהשנייה. כלומר, לוותר על השכל ולאמץ ודאויות שמגיעות "מלמעלה", בדרכים שמעל השכל. רעיון שהגיע כך אינו חשוף לביקורת, וזה בדיוק מה שמושך בו. חשוב לראות שלשני ההפכים האלה, הספקן והפונדמנטליסט, יש שורש משותף: שניהם מזהים אמת עם ודאות. בעיני שניהם, רק מה שמוכח בוודאות יכול להיחשב אמיתי.

הדרך השלישית היא לוותר דווקא על ההנחה הראשונה. נכון, אין דרך להוכיח שום דבר. אבל לא נכון שטענה שלא הוכחה אינה קבילה. די בכך שטענה סבירה, לפי השכל הישר, כדי לקבל אותה. זו הדרך היחידה שמאפשרת גם לחשוב וגם לדעת, וזו הדרך שבה הולכים כולנו בכל תחום אחר. לפי הדרך הזאת, גם האמונה באלוהים אינה ודאית, בדיוק כמו כל טענה אחרת על העולם. היא טענה שנבנתה בשכל אנושי, ולכן היא חשופה לכל המגבלות שלו. ומכאן גם כלל של יושר: אותו שכל שבנה את האמונה יכול גם לבקר אותה, לסייג אותה, ואפילו לשלול אותה. מי שאומר "בואו נבדוק", אבל יודע מראש שהוא לא יקבל שום מסקנה אחרת, לא בודק. הוא פונדמנטליסט בתחפושת.

יש כאן גם לקח חינוכי. חינוך שמזהה אמונה עם ודאות עושה נזק: מי שגדל עליו, וגילה יום אחד שאין לו ודאות, מסיק שהוא כבר לא מאמין. זו טעות. אמונה בלי ודאות היא האמונה היחידה שיש.

ומה עם השאלה "איך אפשר לחיות ככה, ואפילו למסור את הנפש, בלי ודאות?". יש לה שתי תשובות. הראשונה: גם אם ההבנה הזאת יוצרת קושי, הקושי לא משנה את האמת. אם החוכמה יוצרת בעיות, מתמודדים עם הבעיות, ולא משתדלים להיות טיפשים. השנייה: לא נכון שרק ודאות יכולה להצדיק מסירות נפש. חייל שמוסר את נפשו בקרב אינו משוכנע בוודאות מוחלטת שהוא צודק, ואם הוא משוכנע כך, הוא נאיבי. אדם שמבין את מגבלותיו, מתפקד בתוך אי־הוודאות. חשבו על "דין רודף": אתה רואה אדם רודף אחרי משהו כדי להרוג אותו, ומותר לך להרוג את הרודף כדי להציל את הנרדף. האם אתה יודע בוודאות מה קורה? אולי יש פרט שנסתר מעיניך. נניח שבסיכוי של 90% הוא באמת רודף, ובסיכוי של 10% לא. אם תימנע מלפעול בגלל ה־10%, אתה לוקח סיכון של 90% שהנרדף ימות. ובכל זאת צריך להחליט, ולהחליט לפי האפשרות הסבירה יותר. כך בכל הכרעה ערכית. האפשרות הסבירה יותר היא הבסיס הנכון להחלטה, גם כשאין ודאות. נכון, למי שידע שאין ודאות בכלום יהיה קשה יותר, מבחינה מעשית, לממש את ערכיו. אבל זו בעיה מעשית, שצריך להתמודד איתה כשלעצמה, ולא סיבה לשנות את מה שנכון.

הטיעון "מההגדרה" — ולמה הוא לא מספיק

לפני שנגיע לטיעונים שמתחילים מהעולם, כדאי להכיר טיעון מפורסם שמנסה להוכיח שאלוהים קיים בלי להסתכל על העולם בכלל, רק מתוך ההגדרה שלו. ניסח אותו אנסלם, נזיר ותיאולוג שחי באנגליה לפני כאלף שנה, והוא הולך כך: אלוהים הוא "הדבר הגדול ביותר שאפשר לחשוב עליו". אם הוא היה קיים רק בדמיון, אז אלוהים שקיים באמת

היה גדול ממנו. אבל הרי אמרנו שאין דבר גדול ממנו. לכן הוא חייב להיות קיים באמת. בניסוח אחר: "אלוהים שלא קיים" הוא סתירה, כמו "משולש עגול".

הטיעון חכם בהרבה ממה שנהוג לחשוב, ורוב הביקורות המפורסמות עליו לא באמת מפילות אותו. אחת מהן, של נזיר בן זמנו בשם גאונילו, הולכת כך: בואו נגדיר "האי המושלם ביותר שאפשר לחשוב עליו". אי שקיים באמת מושלם יותר מאי שקיים רק בדמיון. לכן, לפי אותו היגיון, האי המושלם חייב להיות קיים. וזה כמובן מגוחך. אם הטיעון "מוכיח" את קיומו של אי כזה, סימן שמשהו בו שבור. אחרת, של הפילוסוף הגרמני עמנואל קאנט, אומרת שקיום אינו תכונה: מאה שקלים אמיתיים ומאה שקלים דמיוניים הם אותו סכום בדיוק, הקיום לא מוסיף להם כלום. ולכן, לפי הביקורת הזאת, גם "אלוהים שקיים" לא גדול מ"אלוהים". שתיהן אפשריות, אבל לא מכריעות. אפשר לענות עליהן.¹ ובכל זאת יש בטיעון חור. את ההרגשה "הדבר הזה קיים באמת" אנחנו מכירים רק מדברים שפגשנו במציאות. כשאני חושב על "אלוהים שקיים באמת", אני בעצם רק אומר מילים. אני לא באמת חווה אותו כקיים. לכן השלב שבו "אלוהים שקיים באמת גדול יותר" לא עובד, כי מי שאין לו תפיסה של אלוהים כקיים, לא יכול בכלל להתחיל את הטיעון. אפשר להקשות: הרי אפשר לגרות את המוח באופן מלאכותי וליצור בו תחושה שמשהו קיים. אבל תחושה מלאכותית היא בדיוק מצב שבו השכל לא משקף את המציאות, וממנה אי אפשר להסיק כלום על העולם. לכן הטיעון לא מחזיק לבד. במובן הזה קאנט צדק: אי אפשר להוכיח קיום מהגדרה בלבד. אבל הוא צדק לא בגלל הכלל הכללי שהכריז עליו, אלא בגלל הפגם המסוים הזה. הוא יפה, ואולי יש לו ערך כשמצרפים אותו לטיעונים אחרים, אבל כדי להגיע לאלוהים צריך להתחיל מהעולם עצמו.

---

1. על שתי הביקורות על אנסלם. לביקורת של גאונילו (האי המושלם) יש תשובה: הקיום הוא "שלמות" רק אצל אלוהים, שמוגדר כשלם בכל השלמויות. אצל אי, הקיום אינו בהכרח מעלה. בנוסף, "האי המושלם" נמדד רק מול איים אחרים, ואולי אין בכלל איים כאלה. אנסלם עצמו ענה שהטיעון מתאים לאלוהים בלבד. התשובה הזאת אינה משכנעת לגמרי, אבל גם הביקורת אינה מכריעה. לביקורת של קאנט (הקיום אינו תכונה) יש שתי תשובות. הראשונה: קאנט משווה בין מושג לבין הדבר עצמו במציאות, ושם הוא צודק: מאה שקלים אמיתיים ומאה שקלים דמיוניים הם אותו סכום. אבל אנסלם משווה בין שני מושגים שבתוך השכל: המושג "אלוהים" לעומת המושג "אלוהים הקיים", כלומר אלוהים שאני תופס אותו כקיים. וביניהם כן יש הבדל. השנייה: אנסלם מוכיח בהמשך שאלוהים קיים בהכרח, כלומר שאינו יכול לא להתקיים, וקיום הכרחי הוא כבר מועמד טוב יותר להיחשב תכונה. לכן הביקורת של קאנט אפשרית, אבל לא הכרחית, והשאלה נשארת פתוחה.

טיעון ראשון: למה בכלל יש משהו?

פרק 2 מתוך 8

בקצרה:

לכל דבר שאנחנו מכירים יש סיבה. אם נלך אחורה בשרשרת הסיבות, נצטרך להגיע לסיבה ראשונה שלה אין סיבה, אחרת אין הסבר בכלל. הסיבה הראשונה הזאת היא אלוהים. והתשובות ל"מי ברא את אלוהים", "חלקיקים נוצרים מכלום", ו"היקום פשוט ישנו".

תאר לעצמך שאתה הולך במדבר, ופתאום אתה מוצא על החול כדור זכוכית. מיד תשאל את עצמך: מי עשה אותו? איך הוא הגיע לכאן? ואם משהו יאמר לך "הוא פשוט שם, בלי סיבה", תחשוב שהוא צוחק עליך. ברור לך שלכל דבר יש סיבה.

עכשיו תחשוב על היקום כולו כעל כדור הזכוכית הזה. למה שדווקא לו לא תהיה סיבה?

כאן עולה מיד השאלה שכל ילד שואל: אם לכל דבר יש סיבה, אז גם לסיבה של היקום יש סיבה, ולה סיבה, וכך בלי סוף. ואם אומרים שאלוהים הוא הסיבה, מי ברא את אלוהים? זו שאלה מצוינת, ודווקא היא מובילה לתשובה.

לפני כאלף שנה חי פילוסוף מוסלמי בשם אבן סינא, שהשפיע גם על הרמב"ם. הוא הבחין בין שני סוגי דברים. יש דברים "אפשריים": הם יכולים להיות, ויכולים גם לא להיות. שולחן, אדם, כוכב. לדברים כאלה צריך סיבה. ויש דבר "הכרחי": דבר שלא יכול לא להיות. לו לא צריך סיבה, כי הוא לא "קרה". הוא פשוט ישנו.

עכשיו הטיעון נבנה מעצמו. כל מה שאנחנו מכירים הוא מהסוג ה"אפשרי", ולכן יש לו סיבה. אם גם הסיבה היא מהסוג הזה, יש לה סיבה, וכן הלאה. אבל שרשרת בלי סוף אינה הסבר. יש סיפור ידוע על אדם שטען שהעולם עומד על גבו של צב ענק. שאלו אותו: "ועל מה עומד הצב?" — "על צב אחר". "ועליו?" — "צבים עד למטה!". כולם מבינים שזה לא הסבר, אלא התחמקות מהסבר. ראובן סוטר לשמעון. "למה?" — "היד שלי זזה". "ולמה היא זזה?" — "השריר הפעיל אותה". "ומה הפעיל את השריר?" — "זרם חשמלי"... מי שנסוג כך בלי סוף, לא מסביר כלום. הסבר קיים רק כשמגיעים לסוף השרשרת. לכן השרשרת חייבת להתחיל במשהו "הכרחי", שאין לו סיבה. לזה אנחנו קוראים אלוהים.

ומה עם השאלה "מי ברא את אלוהים"? עכשיו היא כבר לא קשה. הטיעון מעולם לא אמר שלכל דבר יש סיבה. הוא אמר שלכל דבר מהסוג שאנחנו מכירים יש סיבה. אלוהים אינו מהסוג הזה. זו לא התחמקות. זו בדיוק המסקנה. השאלה "מי ברא את אלוהים" היא בעצם חלק מההוכחה: דווקא מפני שאי אפשר להמשיך כך בלי סוף, חייב להיות משהו שאינו מהסוג המוכר.

יש מי שאומר: "אבל אלוהים הוא אינסופי ונצחי, אז הכנסת את האינסוף בדלת האחורית". לא בהכרח. הטיעון מוכיח רק שיש סיבה ראשונה. הוא לא אומר עליה שהיא אינסופית. זה כבר עניין של המסורות הדתיות. והעיקר: הבעיה

בשרשרת האינסופית היא ההתחמקות. שרשרת שיש לה התחלה היא הסבר מלא, גם אם ההתחלה היא דבר שאיננו מבינים עד הסוף. כמו שאמר שרלוק הולמס: כשסילקת את הבלתי אפשרי, מה שנשאר הוא האמת, מוזר ככל שיהיה.

אפשר כמובן לנסות לערער על ההנחה עצמה: אולי לא לכל דבר יש סיבה? אף אחד הרי לא ראה את הכלל הזה בעיניים. הפילוסוף דייוויד יום הראה כבר לפני 250 שנה שאת עקרון הסיבתיות לא למדנו מניסיון. זו הנחה של השכל. אבל נסו לחיות בלעדיה. וכפי שראינו בפתיחה, זו אינטואיציה שכולנו סומכים עליה בכל רגע. מי שמוותר עליה רק כדי לא להגיע לאלוהים, מוותר על יותר ממה שהוא חושב.

יש מי שמביא כאן את המדע עצמו: הרי בפיזיקה של העולם הזעיר, תורת הקוונטים, רואים חלקיקים שמופיעים פתאום בחלל ריק, מכלום. אבל הם לא מופיעים "סתם". הם תמיד מופיעים בזוגות מאוזנים, חלקיק ו"אנטי-חלקיק", כך שסך הכול של המטען והאנרגיה לא משתנה. זה תהליך מתואם, לפי חוקים מדויקים. וה"חלל הריק" הזה אינו ריק באמת: יש בו חוקים ואנרגיה. פילוסוף יוני קדום בשם אנכסימנדרוס תיאר את זה יפה: בהתחלה היה "חומר ללא צורה", שהתפצל לניגודים, חם וקר, חיובי ושלילי, שמאזנים זה את זה. גם הוואקום של הפיזיקה המודרנית הוא כזה. השאלה רק חוזרת, במקום אחר: מאין באו החוקים?

יש גם תשובה קצרה וחריפה יותר, של ברטרנד ראסל: "היקום פשוט ישנו, וזהו". כלומר, היקום הוא עובדה בלי הסבר, ואין טעם לשאול למה. אבל "עובדה בלי הסבר" אינה הסבר. היא הודאה שאין הסבר. ולמי שאומר "גם אלוהים הוא עובדה בלי הסבר", התשובה כבר ניתנה: ההבדל הוא שהיקום עשוי מדברים שיכולים לא להיות, ולכן הוא דורש הסבר, ואילו הסיבה הראשונה היא דבר שאיננו יכול לא להיות. לומר שהיקום "פשוט ישנו" זה לייחס ליקום בדיוק את התכונה שהטיעון מייחס לאלוהים, בלי שום הצדקה.

ואולי היקום עצמו הוא הדבר "ההכרחי", שתמיד היה? קודם כול, המדע עצמו לא חושב כך. לפי תיאוריית המפץ הגדול, שיש לה ראיות חזקות, היקום נוצר לפני כ־14 מיליארד שנה. אבל גם בלי המדע, קשה לקבל את ההצעה. היקום עשוי כולו מדברים "אפשריים", שכל אחד מהם צריך סיבה. ערימה של דברים שכל אחד מהם צריך סיבה, צריכה סיבה גם היא. ואם מיישהו טוען שהיקום הוא "יותר" מסכום החלקים שלו, שיש בו משהו שמחבר ומקיים את הכול, כמו נשמה בגוף, הרי שלמשהו הזה בדיוק אנחנו קוראים אלוהים. הפילוסוף ברוך שפינוזה אמר "אלוהים הוא הטבע". אם הכוונה היא שאלוהים הוא סתם שם אחר לחומר, זה אתאיזם בתחפושת. ואם הכוונה היא שיש ביקום "נשמה" שמאחדת אותו, זה בדיוק מה שאנחנו אומרים.

וגם אם היקום היה קיים מאז ומעולם, עדיין צריך להסביר למה הוא קיים ולמה הוא כזה. יש הבדל בין "סיבה" לבין "טעם". הסיבה לכך שיש שולחן בחדר היא שנגר בנה אותו. הטעם לכך שהוא בחדר הוא שצריך משהו לאכול עליו. גם דבר שהיה קיים תמיד יכול שלא יהיה לו "סיבה", ובכל זאת צריך להיות לו "טעם": למה הוא קיים, ולמה דווקא כזה. במקרה כזה אלוהים אינו מי שברא את היקום ברגע מסוים, אלא מי שמקיים אותו בכל רגע, כמו נשמה שמחיה את הגוף כל הזמן.

נשארה עוד תשובה אחת שאתאיסטים אוהבים: "אלוהים זה לא הסבר. אתם לא יודעים עליו כלום". אבל הטיעון לא בא להסביר איך העולם נוצר. הוא רק מראה שיש סיבה. כשאתה רואה עקבות בחול, אתה מסיק שמיישהו עבר כאן,

גם בלי לדעת עליו שום דבר. טיעון נבחן לפי השאלה אם המסקנה נובעת מההנחות, ולא לפי השאלה כמה הוא מסביר.

צריך לומר ביושר מה הטיעון הזה מוכיח ומה לא. הוא מוכיח שיש "סיבה ראשונה". הוא אינו אומר שהיא חכמה, טובה או אינסופית. הוא גם משאיר פתוחה אפשרות שהסיבה הראשונה היא מין "מכונה" עיוורת. את זה יסגרו הטיעונים הבאים. אבל גם זו התחלה לא קטנה: העולם לא עומד על צבים.

טיעון שני: מי כתב את החוקים?

פרק 3 מתוך 8

בקצרה:

העולם מתנהל לפי חוקים מדויקים, שרק בזכותם יכולים להתקיים חיים. גם אם המדע יסביר כל דבר, נשאר השאלה: מאין החוקים? ובדרך: למה לא לבנות על "אלוהי הפערים", מה מראה באמת ניסויי הקופים, מה עושה המקריות, ולמה "אינסוף יקומים" רק מזיז את השאלה.

נחזור למדבר. הפעם אתה מוצא על החול לא כדור זכוכית, אלא שעון משוכלל. כאן אתה כבר לא שואל רק "מאין הגיע?". ברור לך מיד שמישהו תכנן אותו. דבר מורכב ומדויק כל כך לא נוצר מעצמו. חכמינו ניסחו את זה לפני כאלפיים שנה, כשכופר שאל את רבי עקיבא מי ברא את העולם, והוא ענה: כמו שהבית מעיד על הבנאי, כך העולם מעיד על מי שברא אותו.

כבר דייוויד יום התנגד למשל השעון. הוא טען: על שעונים אנחנו יודעים מהניסיון שבני אדם מייצרים אותם. על היקום ועל היצורים החיים אין לנו שום ניסיון כזה, ולכן אי אפשר להשוות. אבל הטענה הזאת לא עומדת. תארו לעצמכם שמי שמוצא את השעון בחול הוא בן שבט שמעולם לא ראה איך מייצרים שעונים. האם הוא יסיק שהשעון נוצר במקרה? ודאי שלא. עצם המבנה המדויק והתכליתי של השעון מעיד על תכנון, גם בלי לדעת מי תכנן ואיך. ואם נמצא חפץ טכנולוגי על מאדים, יהיה ברור לנו מיד שישות חכמה יצרה אותו, אף שמעולם לא ראינו איך מייצרים דברים כאלה. ויש כאן גם לקח מהניסיון עצמו: אנחנו מכירים יצירות מורכבות שידוע לנו שתוכננו, ויצירות מורכבות שלא ידוע לנו איך נוצרו. אבל איננו מכירים אפילו יצירה מורכבת אחת שידוע לנו בוודאות שנוצרה בלי תכנון.

העולם שלנו דומה הרבה יותר לשעון מאשר לכדור זכוכית. הוא מסודר, והוא מתנהל לפי חוקים מדויקים להפליא. הטיעון הקודם שאל למה העולם קיים. הטיעון הזה שואל למה הוא כזה: מסודר, מורכב, מתואם. ולכן, אגב, הוא עובד גם אם העולם היה קיים תמיד. גם עולם נצחי צריך הסבר לסדר שבו.

הטעות שצריך להיזהר ממנה

דווקא כאן צריך להיזהר מטעות נפוצה, שמאמינים רבים נופלים בה. הם אומרים: "המדע עוד לא יודע להסביר איך נוצרו החיים, סימן שאלוהים עשה את זה". זה נקרא "אלוהי הפערים", ואין לבנות עליו. מה שהמדע לא יודע היום, הוא אולי ידע מחר. פער בידע הוא סיבה לחקור, לא סיבה להסיק מסקנות על אלוהים. טיעון טוב צריך לעמוד גם אם המדע יצליח להסביר הכול. לכן נניח, לצורך הדיון, שהמדע אכן יסביר הכול: את היווצרות החיים, את התפתחותם, הכול. הטיעון עומד גם אז.

יש גם גרסה "מדעית" של הטיעון, שמשתמשת בחוק פיזיקלי ידוע: במערכת סגורה, אי-הסדר תמיד גדל. עציץ שנופל מתנפץ, אבל רסיסים לא מתחברים מעצמם לעציץ. אז איך נוצר סדר? גם כאן כדאי להיזהר. אם זו הייתה הוכחה

מדעית ממש, אלוהים היה חלק מהפיזיקה, וכל הפיזיקאים היו מאמינים. ויש סיבה נוספת. החוק השני מדבר על סך כל אי־הסדר במערכת, ולכן אין מניעה שסדר יגדל באזור אחד על חשבון אי־סדר באזור אחר. אפשר לבנות בתים באזור אחד על ידי חציבת אבנים באזור אחר: באזור הבתים הסדר גדל, במחצבה הוא קטן, והחוק לא מופר. לכן החוק עצמו לא באמת נחוץ לטיעון. מה שנדרש הוא רק האינטואיציה הפשוטה שמאחוריו: דבר מורכב לא נוצר מעצמו. ואת זה הבינו הרבה לפני שהייתה תרמודינמיקה.

הטיעון הנכון: מהחוקים

כדי להבין את הטיעון, צריך להכיר מושג אחד: האבולוציה. זה התהליך שבו, לפי המדע, יצורים חיים השתנו בהדרגה במשך מיליוני שנים, מיצורים פשוטים ועד בני האדם. התהליך פועל כך: בכל דור יש שינויים קטנים ומקריים, ומי שהשינוי עזר לו לשרוד, מתרבה יותר. רבים חושבים שאם האבולוציה נכונה, אין עוד צורך באלוהים.

כדי להבין למה זה לא כך, נתחיל מטענה ישנה של המאמינים: קוף שמקיש על מקלדת באקראי לא יכתוב אף פעם את המשפט "להיות או לא להיות". הסיכוי לזה אפסי. כך, אמרו המאמינים, גם יצור חי מורכב לא ייווצר במקרה.

כתב העת המדעי Scientific American פרסם תשובה בצורת ניסוי מחשב. המחשב מקיש אותיות באקראי, בדיוק כמו הקוף. אבל יש הבדל אחד: בכל פעם שיוצאת במקרה אות נכונה, היא "ננעלת" במקומה ולא משתנה יותר. התוצאה: המשפט השלם נכתב תוך דקות. המסר של העיתון: כך עובדת גם האבולוציה. שינוי מקרי שמועיל "ננעל", כי מי שיש לו שורד ומעביר אותו הלאה. ולכן אין צורך במתכנן.

אבל תחשבו רגע מה בעצם הראה הניסוי. המחשב הצליח רק מפני שמיישהו כתב לו כלל: "נעל כל אות נכונה". בלי הכלל, הקוף היה מקיש לנצח. כלומר, הניסוי לא הראה שמקריות לבדה יוצרת סדר. הוא הראה שמקריות יוצרת סדר רק כשיש כלל שמכוון אותה. ומי כתב את הכלל? כך גם בטבע. האבולוציה עובדת, אבל רק בזכות חוקי טבע שמאפשרים לה לעבוד, חוקים שהופכים משהו שלא סביר בכלל למשהו שקורה. ובמבט הזה, האבולוציה לא מחלישה את הטיעון אלא מחזקת אותו: תהליך שמגיע שוב ושוב ליעד, דווקא הוא נראה מכוון.

ומי כתב את החוקים? תארו לעצמכם מפעל שעובד בתיאום מושלם. מיישהו אומר: "אין כאן צורך במנהל, על הקיר תלויים כללים שמסבירים לכל עובד מה לעשות". זה נכון, אבל השאלה לא נעלמה. היא רק זזה צעד אחורה: מי כתב את הכללים שעל הקיר, ומי דואג שישמרו עליהם? כך גם מכונת כביסה: היא פועלת לפי חוקים, וזה בדיוק מה שמראה שמיישהו תכנן אותה.

כאן צריך להבחין בין שתי שאלות. השאלה "איך התהליך קרה" היא שאלה מדעית, בתוך החוקים, והמדע עונה עליה. השאלה "מאין החוקים" היא שאלה אחרת, מחוץ לחוקים, והמדע לא עונה עליה בכלל. ואם מיישהו אומר "החוקים פשוט היו תמיד", הוא לא ענה: גם חוקים נצחיים צריכים הסבר. למה דווקא החוקים האלה, ולא אחרים?

המדע עצמו מחדד את השאלה. בחוקי הפיזיקה יש מספרים קבועים, למשל כמה חזק כוח המשיכה. אין שום סיבה הגיונית שהם יהיו דווקא כאלה. ומדענים גילו שאילו היו שונים אפילו במעט, לא היו יכולים להתקיים כוכבים, כוכבי לכת או חיים. זה נקרא "הכוונון העדין" והוא דורש הסבר.

"אבל זה מקרה"

התשובה הנפוצה ביותר היא שיש באבולוציה מקריות, ולכן אין צורך ביד מכוונת. כדאי לחשוב רגע מה זה בכלל "מקרה". כשמטילים קובייה, התוצאה נראית מקרית. אבל בעצם היא נקבעת לגמרי לפי חוקי הפיזיקה. פשוט קשה לנו לחשב אותה. ויש אולי מקריות "אמיתית" בעולם הזעיר, אבל גם זה שנוי במחלוקת.

והעיקר: גם מקריות פועלת בתוך מסגרת, והמסגרת היא שקובעת. קחו מטבע מוטה, שהסיכוי שלו ליפול על "עץ" הוא 70 אחוז. כל הטלה בודדת היא מקרית, ואי אפשר לדעת מראש מה ייצא. אבל אחרי מיליון הטלות, "עץ" יצא בערך 700 אלף פעמים. מי קבע את התוצאה הכוללת? לא המקרה, אלא המטבע. הביולוג סטיבן ג'יי גולד הביא משל על שיכור שהולך על מדרכה צרה. מצד אחד קיר, מצד שני תעלה. כל צעד שלו מקרי לגמרי. אבל כשהוא נתקל בקיר הוא נהדף חזרה, ולכן בסוף הוא תמיד ייפול לתעלה. המקריות אמיתית, אבל הסוף ידוע מראש, כי הקיר והתעלה קובעים אותו. כך גם באבולוציה. ואם תהליך "מקרי" מגיע שוב ושוב ליעד מסוים, זה דווקא מחזק את הרושם שיש כוונה.

"כל תוצאה נדירה"

יש תשובה חכמה יותר, שצריך להבין אותה היטב. היא אומרת: "אחרי שמשו קרה, אין טעם לדבר על 'כמה זה היה לא סביר'. כל תוצאה של הגרלה נדירה באותה מידה, ובכל זאת מיישהו תמיד זוכה. כך גם היקום: כל יקום שהיה נוצר היה נראה 'מיוחד' למי שחי בו".

התשובה לזה פשוטה. נכון, כל כרטיס לוטו נדיר באותה מידה. אבל אם אדם אחד זוכה בלוטו מאה פעמים ברצף, אף אחד לא יגיד "גם זה נדיר כמו כל תוצאה אחרת". כולם יבינו שמיישהו סידר את ההגרלה. אותו דבר בקובייה שנופלת מאה פעמים ברצף על 6. למה? כי יש תוצאות שהן מיוחדות מראש, ולא רק "מיוחדות כי הן יצאו". מאה זכיות ברצף היא תוצאה כזאת.

והיקום שלנו הוא תוצאה כזאת, משלוש סיבות. ראשית, עולם עם חיים הוא נדיר באמת. רוב מערכות החוקים האפשריות לא היו יוצרות שום דבר, אפילו לא כוכבים. וגם ביקום שלנו, עם כל מיליארדי הכוכבים, ידוע רק על כוכב אחד שיש עליו חיים. שנית, "סדר" הוא לא עניין של טעם. פיזיקאים יודעים למדוד כמה מערכת מסודרת, כמו שמודדים טמפרטורה. ערימת חול היא מערכת לא מסודרת, ותא חי הוא מערכת מסודרת מאוד, וזה נמדד במספרים. ושלישית, הסדר ביקום לא נעלם. הוא יציב ומתפתח כבר מיליארדי שנים. במחשב אפשר ליצור מבנים "מורכבים" במקרה, אבל הם מתפרקים מיד.

אגב, המדע עצמו חושב בדיוק כך. יש פרויקט מדעי גדול בשם SETI, שמחפש חיים תבוניים בחלל. איך הוא יזהה אותם? הוא מאזין לאותות רדיו מהחלל, ומחפש בהם סדר שהטבע לא מייצר: למשל, שידור בתדר צר וקבוע, כי מקורות טבעיים בחלל משדרים בתדרים רחבים ולא מסודרים. אם יגיע אות כזה, המדענים יכריזו: יש שם מיישהו חכם. כלומר, מסדר הם מסיקים תבונה. ואם כך לגבי אות רדיו, למה לא לגבי היקום כולו?

יש עוד תשובה אתאיסטית, והיא נשמעת חזקה: "אתם אומרים שדבר מורכב מעיד על יוצר. אבל פתית שלג הוא מבנה מורכב ומדויק להפליא, והוא נוצר לבד, מאדי מים שקופאים. ותינוק, היצור המורכב ביותר שאנחנו מכירים, נוצר לבד, מתא אחד. אף אחד לא 'בונה' אותם. סימן שמורכבות לא מעידה על יוצר". זו תשובה נכונה למי שמדבר על מורכבות בלבד. אבל שימו לב איך פתית השלג נוצר. הוא נוצר כי חוקי הפיזיקה קובעים שמולקולות מים קופאות דווקא בצורה הזאת. והתינוק נוצר כי חוקי הביולוגיה מפעילים תוכנית שלמה שכתובה בתא הראשון. הם נוצרים "לבד" רק במובן שאף אדם לא בנה אותם. אבל הם נוצרים בזכות חוקים, ובלי החוקים לא היה פתית ולא היה תינוק. כלומר, הדוגמאות האלה לא מראות שמורכבות נוצרת בלי כלום. הן מראות שמורכבות נוצרת בזכות חוקים, וזו שוב השאלה שלנו: מאין החוקים?

"לא היינו כאן לשאול"

תשובה נפוצה נוספת נקראת "העיקרון האנתרופי": אילו העולם לא היה מתאים לחיים, לא היינו כאן כדי לשאול. לכן אין מה להתפלא. הפיזיקאי סטיבן הוקינג הסביר את העיקרון במשל: אדם עומד מול כיתת יורים מיומנים, כולם מחטיאים, והוא נשאר בחיים. לדברי הוקינג, אל לו להתפלא, כי אילו פגעו בו, הוא לא היה כאן כדי להתפלא. אבל תחשבו לאן זה מוביל. לפי העיקרון הזה, שום מקרה מוזר שבזכותו ניצלתי לא אמור להפתיע אותי. אבל אם אותו מקרה בדיוק קרה למישהו אחר, מותר לי להתפלא. זה כמובן אבסורד. הניצול צריך לשאול, בדיוק כמו כל צופה מהצד, למה כל היורים החטיאו. העובדה שהוא נשאר בחיים לא מסבירה את זה.

ואז מגיעה הגרסה המתוחכמת: "יש אינסוף יקומים, ורק אצלנו יצא נכון". אם היו מיליון הוצאות להורג ואחת נכשלה, באמת אין פלא. אבל אף אחד לא ראה יקום אחר, ואי אפשר לבדוק אם יש כזה. נכון שיש מודלים בפיזיקה שמציעים ריבוי יקומים, אבל הם השערות, לא תצפיות. והעיקר: גם אם יש "מחולל יקומים" שמייצר יקומים בלי סוף, הוא עצמו פועל לפי חוקים. מי כתב אותם? השאלה רק זזה שלב אחד אחורה, בדיוק כמו במשל המפעל. אתאיסטים אוהבים לצטט את הפילוסוף ברטרנד ראסל, שאמר: אם מישהו יטען שיש קנקן תה קטן שמסתובב בחלל, ואי אפשר לראות אותו, לא נאמין לו, ואין צורך להוכיח שהוא לא קיים. כך, לדבריו, גם אלוהים. אבל על הקנקן אין שום ראיה, ועל אלוהים יש: העולם המסודר הזה. ודווקא "אינסוף היקומים" הם קנקן התה האמיתי. אף אחד לא ראה אותם, ואי אפשר לראות אותם, ובכל זאת מניחים אותם, רק כדי לא להגיע לאלוהים.

"מי תכנן את אלוהים?"

את השאלה הזאת מציג ריצ'רד דוקינס, הביולוג האתאיסט המפורסם, כתשובה הניצחת שלו: אם מורכבות דורשת מתכנן, הרי אלוהים מורכב יותר מכל יצירתו, ואז מי תכנן אותו? כאן צריך להבין איך עובד הסבר. הסבר יכול להיות טוב גם אם הוא לא מסביר את עצמו. אם נמצא מכשיר מתוחכם על מאדים, נבין מיד שיצורים חכמים בנו אותו, גם בלי שום מושג מי ברא אותם. תיאוריית המפץ הגדול מסבירה היטב את מה שהמדענים רואים בטלסקופים, גם אם אף אחד לא יודע מה גרם למפץ עצמו. הסבר יכול להיות מוצלח גם אם הוא לא מסביר הכול. ויש כאן עוד טעות. דוקינס מניח שאלוהים "מורכב", ולכן צריך מתכנן. אבל הרבה לפני דוקינס טענו פילוסופים ותיאולוגים שאלוהים אינו

מורכב כלל, אלא פשוט בתכלית הפשטות. הכלל "דבר מורכב דורש מתכנן" נלמד מיצירות חומריות שאנחנו מכירים. אין שום סיבה להחיל אותו על מי שאינו חומרי ואינו מורכב.

"אלוהים זה לא הסבר"

הפיזיקאי אליה לייבוביץ טען: "הסבר טוב מסביר את מה שלא מוכר בעזרת מה שמוכר. אבל אתם מסבירים את המוכר, העולם, בעזרת מה שלא מוכר, אלוהים. זה לא הסבר". התשובה: גם אייזק ניוטון, המדען האנגלי שגילה את חוק המשיכה, לא ראה אף פעם "כוח משיכה". הוא ראה שחפצים נופלים ושיש גאות ושפל, והציע כוח שאף אחד לא הכיר, כדי להסביר את זה. זו בדיוק אותה דרך חשיבה. כך נולדות התגליות הגדולות: לא בהסבר של החדש בעזרת הישן, אלא בהצעה של משהו חדש שמסביר את מה שרואים. ההבדל היחיד הוא שאת הטענה על אלוהים אי אפשר לבדוק בניסוי, ולכן היא לא "מדע". אבל צורת החשיבה זהה.

כדאי להוסיף כאן הבחנה. סיפור: צעיר אחד חלה בצהבת. מישוהו הביא "מרפא עממי", שהניח יונים על גופו, ולמחרת הצהבת נעלמה. ההורים, אנשים משכילים, לעגו: "שטויות, אין לזה שום הסבר רפואי". אבל שימו לב מה הם עשו. הייתה עובדה, שקרתה מול עיניהם, והם דחו אותה.² למה? לא כי היא לא קרתה, אלא כי לא הייתה להם דרך להסביר אותה. אדם רציונלי עושה הפוך: הוא מקבל עובדה שדווחה ממקור אמין, גם כשאין לה הסבר, ואז מחפש הסבר. מי שדוחה כל עובדה שלא מתאימה לתפיסה שלו, לא רציונלי אלא דוגמטי, גם אם הוא קורא לעצמו "איש מדע". זה בדיוק מה שעושה מי שאומר: "לא אסיק שיש אלוהים, כי זה לא מדעי". הטיעון מראה לו משהו, והוא דוחה אותו לא בגלל פגם בטיעון, אלא בגלל תפיסה מוקדמת.

מה הטיעון מוכיח, ומה לא

צריך לומר ביושר גם מה הטיעון הזה לא מוכיח. יש אתאיסטים שלועגים: "למה דווקא אלוהים? אולי מפלצת ספגטי מעופפת? ולמה אחד ולא אלף?". הם צודקים בדבר אחד: הטיעון מוכיח רק שיש גורם חכם אחד לפחות, חזק מספיק כדי ליצור עולם כזה. הוא לא אומר עליו שום דבר נוסף: לא מצוות, לא התגלות, לא אחדות. זה "אלוהי הפילוסופים", לא עדיין אלוהי התורה. את ההמשך צריך לבנות.

ויש מי שאומר: "אז החוקים עצמם הם הסיבה הראשונה". אבל חוקים אינם דברים שפועלים. הם תיאור של איך דברים פועלים. ואם מישוהו מתעקש שהחוקים הם ישות חכמה שמנהלת את העולם, הוא בעצם אמר "אלוהים" במילים אחרות.

ויש גם מי שאומר: "עדיף להישאר בתמיהה ולא להחליט". אבל יש כאן רק שתי אפשרויות: או שיש גורם, או שהעולם המורכב נוצר מעצמו. הסיכוי לאפשרות השנייה זעום. לכן "להישאר באמצע" אינו עמדה ניטרלית. זו בחירה באפשרות הפחות סבירה.

הטיעון הזה משלים את הטיעון הראשון. הטיעון הראשון השאיר שתי שאלות פתוחות: אולי הסיבה הראשונה היא סתם "מכונה" עיוורת? ואולי העולם היה קיים תמיד? הטיעון השני סוגר את שתייהן. מי שכתב חוקים מדויקים כאלה,

2. על סיפור הצהבת. אין כאן שום טענה שהריפוי הזה "עובד" מבחינה מדעית. ייתכן שהצהבת הייתה חולפת ממילא, וייתכן שהשיטה היא הבל. הנקודה היא אחרת: היחס לעובדה שדווחה. מי שדוחה אותה מראש, בלי לבדוק, רק מפני שאין לו הסבר, אינו נוהג כאיש מדע אלא כמי שיודע מראש מה אפשרי ומה לא.

טיעון שלישי: למה אפשר לסמוך על השכל שלנו?

פרק 4 מתוך 8

בקצרה:

אפשר לחשוב גם "אחורה": ממה שאני כבר מקבל, אל מה שזה מחייב. כולנו סומכים על העיניים ועל השכל כדי להבין את העולם. אבל אם הם נוצרו בתהליך עיוור, אין סיבה לסמוך עליהם. מי שסומך עליהם מניח, בלי לשים לב, שמישהו חכם בנה אותם.

לפני שממשיכים: שני כיוונים של חשיבה

עד כאן הלכנו בכיוון אחד: מהנחות אל מסקנה. אבל אפשר לחשוב גם בכיוון ההפוך. עננים גורמים לגשם, זה הכיוון הרגיל. אבל אם אני רואה שירד גשם, אני יכול להסיק שיש עננים, גם בלי להרים את הראש. זה הכיוון השני: ממה שאני כבר מקבל, אל מה שזה מחייב.

יש בדיחה ידועה: "הפילוסוף מתחיל מהנחות ומגיע למסקנות. התיאולוג מתחיל מהמסקנות ומחפש להן הנחות". יש בזה משהו נכון, ויש בזה משהו לגיטימי לגמרי. מבחינה לוגית, "אם א' אז ב'" שקול ל"אם לא ב', אז לא א'". אם יורד גשם יש עננים, ולכן אם אין עננים, לא יורד גשם. שני הכיוונים תקפים באותה מידה. ההבדל הוא רק במה שאני כבר יודע.

חשוב להדגיש מה זה לא. זה לא "להאמין כי זה נוח". טיעון מהסוג השני לא בוחר הנחות מפני שהן נעימות. הוא רק מגלה במה אני כבר מאמין בפועל, בלי לשים לב. אגב, כך עובד גם המדע: מפילת חפצים מסיקים שיש כוח משיכה. זה בדיוק הכיוון השני, מהעובדות אל מה שמסביר אותן.

שני הטיעונים הבאים הם מהסוג הזה, ודווקא לכן הם חזקים במיוחד. הם לא אומרים לך "תאמין". הם אומרים: "תראה במה אתה כבר מאמין, ומה זה מחייב".

טיעון שלישי: למה אפשר לסמוך על השכל שלנו?

הפילוסוף האמריקאי ריצ'רד טיילור הציע משל. אתה נוסע ברכבת ורואה על גבעה אבנים לבנות שמסודרות במילים "ברוכים הבאים לסקוטלנד". בתיאוריה, אפשר שהן התגלגלו כך במקרה במשך מאות שנים. אבל אם אתה סומך על השלט ואומר "הגעתי לסקוטלנד", אתה כבר מניח שמישהו סידר אותן. אי אפשר גם לסמוך על השלט וגם לחשוב שהוא נוצר במקרה. זו סתירה.

העיניים והשכל שלנו הם "השלט". אנחנו סומכים עליהם כדי להכיר את העולם, ובמדע אפילו כדי להבין אותו לעומק, מהחלקיקים הזעירים ועד הגלקסיות. ועכשיו המשל השני. תנו לקוף ערימת חלקים של טלוויזיה, ותנו לו לחבר אותם

איך שבא לו. הסיכוי שייצא מכשיר שעובד כמעט אפס. ואם המוח שלנו נוצר "על ידי קוף", כלומר בתהליך עיוור לגמרי, למה בעצם לסמוך עליי? זו לא ספקנות לשם ספקנות. זו מסקנה ישירה מההנחה שאין אלוהים.

שימו לב מה קרה כאן. בטיעון הקודם, האתאיסט נאלץ לטעון שמורכבות יכולה להיווצר במקרה. עכשיו הוא נתפס במלקחיים: אם כך, גם העיניים והשכל שלו נוצרו במקרה, ואסור לו לסמוך עליהם. גם על הטיעונים שלו עצמו.

הפלא של ההתאמה

הפלא הזה גדול ממה שנראה במבט ראשון. איך בכלל השכל שלנו, שנולד כאן על כדור הארץ, מסוגל להבין את היקום? פילוסופים גדולים התחבטו בזה מאות שנים. דייוויד יום הראה שאת חוקי הטבע אנחנו לא לומדים רק מתצפית: ראינו מקרים בודדים, והשכל הוא שמכליל מהם חוק. עמנואל קאנט הראה שאנחנו יודעים על העולם דברים גם דרך החשיבה, ולא רק דרך החושים. אבל למה שהחשיבה שלנו תתאים לעולם? הפילוסוף הוגו ברגמן, מראשוני האוניברסיטה העברית, סקר את כל ההסברים שהוצעו ל"נס" הזה, ומצא שכולם נכשלו.

הפלא מתחדד במתמטיקה. מתמטיקאים ממציאים לפעמים תחומים שלמים "בראש", בלי שום קשר לעולם. ושנים אחר כך מתגלה שהם מתארים בדיוק את חוקי הטבע. ג'יימס ג'יינס, פיזיקאי ואסטרונם בריטי חשוב מתחילת המאה העשרים, אמר על כך: "היקום נראה כאילו עיצב אותו מתמטיקאי". וכך גם עיקרון שמדענים משתמשים בו כל הזמן: כשיש כמה הסברים אפשריים, הפשוט ביותר הוא בדרך כלל הנכון. כשהמכניקה לא מתניעה, המוסכניק בודק קודם את המצבר, ולא מניח שלמשה קלקולים שקרו בבת אחת. ובדרך כלל הוא צודק. אבל למה שהעולם "יעדיף" הסברים פשוטים? אין לזה שום הסבר, אלא אם מיישבו בנה את העולם ואת השכל כך שיתאימו זה לזה.

התשובות

התשובה הראשונה: "אני לא טוען שהחושים אמינים. אני רק מתנהג כאילו הם אמינים, כי זה עובד". זה מפלט אפשרי, אבל יקר. מי שאומר את זה, צריך להודות שגם מה שהוא רואה בעיניים אינו ידיעה, אלא "משחק" שהוא משחק. ובעיקר, התשובה לא מסבירה את העובדה החשובה ביותר: שהמדע מצליח. מטוסים טסים, תרופות מרפאות, וניבויים מתאמתים. אם החושים והשכל היו רק "כאילו", למה שזה יעבוד?

התשובה המקובלת: "האבולוציה בחרה בעיניים טובות, כי הן עוזרות לשרוד". יש בה כמה בעיות. הראשונה היא מעגל: את האבולוציה גילינו בעזרת העיניים והשכל. אי אפשר להשתמש בה כדי להוכיח שאפשר לסמוך עליהם. זה כמו לשאול אדם "אפשר לסמוך עלייך?" ולהשתכנע כי הוא ענה "כן". דרווין עצמו סמך על עיניו עוד לפני שפיתח את התורה שלו, ואנשים לפני דרווין סמכו על עיניהם לא פחות מאיתנו.

ויש כאן עוד נקודה. ההישרדות דורשת אמונות מועילות, לא אמונות נכונות. בעל חיים שבורח מכל רשרוש, גם כשאין שם טורף, ישרוד טוב יותר ממי שבודק קודם אם זה נכון. כלומר, האבולוציה "בוחרת" את מה שעוזר לשרוד, גם כשהוא לא נכון. הבעיה השנייה היא הנמלה. כדי לשרוד לא צריך להבין את היקום. נמלה לא מבינה כלום על העולם

שלה, ובכל זאת היא שורדת מיליוני שנים, הרבה יותר מאיתנו. בהשוואה ליקום, המוח שלנו לא הרבה יותר גדול משלה. ובכל זאת אנחנו מבינים חוקים של גלקסיות ושל חלקיקים זעירים. ההישרדות לא מסבירה את זה.

הבעיה השלישית: האבולוציה היא תהליך מקרי והדרגתי, שאף פעם לא נגמר, ואי אפשר לדעת איפה אנחנו בו. ובכל זאת אנחנו סומכים על העיניים שלנו באופן מוחלט, כאילו אנחנו "פסגת הבריאה", ולא תוצר זמני בדרך למשהו אחר. כשהעיניים מטעות אותנו, כמו במראה של מים במדבר, אנחנו רואים בזה תקלה שצריך להסביר. זה עצמו מראה עד כמה אנחנו סומכים עליהן.

ובכל מקרה, גם אם האבולוציה נכונה, אולי אלוהים פועל דרכה. הקושיה הזאת מפילה לכל היותר את הטיעון. היא לא מוכיחה שאין אלוהים.

המסקנה היא מפתיעה. מי שסומך על השכל ועל המדע, כבר מאמין, בלי לשים לב, שמשהו חכם בנה אותם כך שיתאימו לעולם. מקובל לומר "איפה שנגמר השכל, מתחילה האמונה". זה בדיוק הפוך: השכל עצמו נשען על האמונה. אדם רציונלי חייב להאמין בגורם חכם, ואתאיסט עקבי צריך לוותר על האמון בשכל שלו.

טיעון רביעי: למה יש טוב ורע?

פרק 5 מתוך 8

בקצרה:

כולנו מרגישים שיש טוב ורע אמיתיים, לא רק טעם. אבל כדי שיהיו טוב ורע אמיתיים, צריך מקור שעומד מעל כל בני האדם: לא החברה, לא האדם לעצמו, ולא האבולוציה. המקור הזה הוא אלוהים. ובדרך, גם הטיעון מהמשמעות.

מהו בכלל מעשה מוסרי?

כדי לדבר על מוסר, כדאי קודם להבין מה הוא. אדם שמשקיע בבורסה לא עושה מעשה מוסרי, וגם לא מעשה לא מוסרי. אדם שתורם לבית חולים כדי שיתלו את שמו על הקיר, עשה מעשה מועיל, אבל לא מוסרי. מעשה מוסרי הוא מעשה שנעשה מפני שזה הדבר הנכון, ולא בשביל רווח. זה לא אומר שאסור ליהנות ממנו. סיפוק שמתלווה למעשה הטוב לא פוגם בו, כל עוד הוא לא הסיבה למעשה.

הפילוסוף עמנואל קאנט ניסח את זה כך: מעשה נשפט לפי הכוונה, ולא לפי התוצאות. והוא הוסיף כלל: עשה רק מה שהיית רוצה שיהיה חוק לכולם. ויש בזה דבר מפתיע. דווקא מי שלא מחשב תוצאות, אלא עושה את הנכון, מביא את התוצאות הטובות ביותר. חשבו על העלמת מס: לכל אדם לבד משתלם להעלים, כי הסכום שלו לא משנה לקופה. אבל אם כולם יחשבו כך, הקופה תתרוקן. רק מי ששואל "ומה אם כולם יעשו כך?" שומר על החברה.

טעם או עובדה?

אם אחד אוהב תרד ואחר לא, אין ביניהם ויכוח. זה טעם. אבל אם אחד אומר "עבדות זה בסדר", אנחנו לא אומרים "יש לו טעם אחר". אנחנו אומרים: הוא טועה. אנחנו אפילו מוכנים לצאת למלחמה נגד רוע. כלומר, בעומק הלב אנחנו מתייחסים למוסר כמו לעובדה, לא כמו לטעם.

יש מבחן פשוט שמראה את זה. ילד אומר: "איזה מזל שאני לא אוהב תרד, כי אם הייתי אוהב, הייתי אוכל אותך, ותרד זה איכס". זה מצחיק, כי אם היה אוהב תרד, לא היה חושב שזה איכס. הסלידה שלו היא עניין של טעם, ותלויה בו. ועכשיו משפט אחר: "מזל שאני לא חי במאה ה־18, כי אז הייתי מאמין שהזמן מוחלט, ולא הייתי יודע על תורת היחסות". זה לא מצחיק, כי מדובר בעובדה, שלא תלויה במה שאנשים חשבו. ועכשיו המבחן: "מזל שאני לא חי במאה ה־18, כי אז הייתי חושב שעבדות מוסרית, ואולי הייתי מחזיק עבדים". גם זה לא מצחיק. סימן שאנחנו מתייחסים למוסר כמו לעובדה, ולא כמו לטעם.

אבל אם המוסר הוא "עובדה", הוא עובדה מסוג מיוחד מאוד, וכדאי להבין במה. עובדה רגילה מתארת מה יש: "השולחן חום", "רוב האנשים חושבים שאסור לרצוח". עובדה כזאת לא דורשת ממני כלום. גם אם כל העולם חושב

שאסור לרצוח, אני יכול לענות: "נו, אז מה? מה זה מחייב אותי?". לעומת זאת, "אסור לרצוח" לא מתאר מה יש. הוא אומר מה צריך. ומי שמבין אותו באמת, לא יכול לענות "נו, אז מה?". הוא מרגיש מיד שזה מחייב אותו. עובדות מוסריות הן עובדות שיש בהן דרישה. ועובדות כאלה אין בעולם של חומר בלבד. בעולם כזה יש רק מה שיש, ואין שום "צריך". ויש עוד דבר שאין בעולם של חומר בלבד: בחירה. אבן שנופלת על מישהו לא "אשמה". היא רק צייתה לחוקי הפיזיקה. אם האדם הוא רק חומר שמציית לחוקים, גם הרצח רק "נפל" על קורבנו. לא הייתה לו בחירה, ולכן אין אשמה, ואין במה להאשים. בלי בחירה, המילים "טוב" ו"רע" מאבדות את משמעותן.

מי קובע מה טוב?

אם המוסר הוא עובדה, מי קובע אותה? החברה? לא. אחרי מלחמת העולם השנייה, ראשי הנאצים הועמדו לדין בעיר נירנברג שבגרמניה, על הפשעים שעשו. הם אמרו: "פעלנו לפי החוק של המדינה". הטענה נדחתה. כלומר, גם המדינה והחוק נשפטים לפי המוסר, ולכן הם לא יכולים להיות המקור שלו. אולי האנושות כולה? זו המצאה. מתי ואיפה האנושות קבעה משהו? ומה אם כל בני האדם יסכימו שמותר לרצוח?

אולי כל אדם לעצמו? הסופר ארי אלון כתב על "היהודי הריבוני", שקובע לעצמו את ערכיו. אבל מי שהוא הסרגל של עצמו, אין לו סרגל. חופש הבחירה הוא תנאי למוסר, לא המקור שלו.

ואולי האבולוציה? היא יכולה להסביר למה אנחנו נוטים להתנהג יפה, כי זה עוזר לשרוד. אבל שלוש בעיות. היא מסבירה התנהגות, לא מצפון ולא שיפוט. היא מסבירה נטייה, ונטייה אינה חובה. גם הנטייה לאכול היא טבעית. ו"ככה התפתחנו" לא אומר "ככה צריך". מעובדה אי אפשר להסיק חובה.

יש גם מי שאומר: "המוסר הוא אינסטינקט". אבל התנהגות מאינסטינקט אינה מוסר. כבשה לא פוגעת בכבשים אחרות, ואף אחד לא קורא לה "מוסרית". רובוט שמוציא "פסק דין" אינו שופט. לאינסטינקט, למצפון, יש מקום כמורה דרך. אבל ההחלטה היא של השכל. ואגב, לא כל תחושה היא מוסר. הפסיכולוג ג'ונתן הייט הראה שיש דברים שמעוררים בנו גועל, ואנחנו חושבים שהם "לא מוסריים", גם כשאף אחד לא נפגע. כדאי להבחין בין גועל לבין מוסר.

שתי קושיות נפוצות

הראשונה: "אבל יש אתאיסטים מוסריים מאוד!". נכון, ולא על זה הוויכוח. אתאיסט יכול להיות אדם טוב מאוד. השאלה היא אחרת: לפי תפיסת העולם שלו, מה הופך את הטוב לטוב? אם אין שום מקור מעלינו, אין לו דרך לומר שהרצח טועה, אלא רק שהוא לא אוהב את מה שהרצח עושה. במובן מסוים, אתאיסט מוסרי הוא מאמין בלי לדעת.

ויש גם פילוסופים אתאיסטים רציניים, כמו דוד אנוך, שמקבלים שהמוסר אובייקטיבי, ומנסים לבסס אותו בלי אלוהים: יש פשוט "עובדות מוסריות" שקיימות מעצמן, כמו חוקי המתמטיקה. אבל לעמדה הזאת יש שני קשיים. הראשון: עובדות שמרחפות באוויר, בלי שום מקור, לא מסבירות למה הן מחייבות אותי. השני: איך בכלל יש לנו גישה לעובדות כאלה? אם המוח שלנו נוצר בתהליך עיוור, ואין שום קשר בין העובדות המוסריות לבין התהליך הזה, זה

מקרה מופלא שאנחנו מזהים אותן נכון. בלי אלוהים שיצר גם את הטוב וגם את היכולת שלנו לראות אותו, זה נשאר פלא בלי הסבר.

השנייה: "בכל חברה יש מוסר אחר". נכון שיש מחלוקות. אבל גם בשאלות של עובדות יש מחלוקות, וזה לא אומר שאין אמת. זה אומר שחלק מהצדדים פשוט טועים.

שתי אפשרויות בלבד

ולכן נשאלות שתי אפשרויות בלבד. האחת: אין טוב ורע אמיתיים, הכול טעם אישי. אבל אז אי אפשר לומר שרוצח רשע. אפשר רק לומר "הוא אוהב דברים אחרים ממני". מעט מאוד אנשים מוכנים לחיות כך באמת. השנייה: יש טוב ורע אמיתיים. אבל בעולם שיש בו רק חומר וחוקי טבע עיוורים, אין להם מקום. הם יכולים לבוא רק ממי שעומד מעל העולם, אלוהים, שברא את חוקי הטבע ויצר גם את הטוב והרע, ונתן לנו את היכולת להכיר בהם.

מעניין שאפילו קאנט, שנחשב אבי המוסר החילוני, כתב בעצמו שהמוסר מחייב להניח שיש אלוהים. ובמחשבה היהודית הרעיון הזה עתיק. הגמרא אומרת שמי שעובד עבודה זרה (סוגד לפסל) מתוך אהבה לאדם שביקש זאת, או מתוך פחד, ולא כי הוא באמת מקבל את הפסל כאלוה, אינו נחשב עובד עבודה זרה. כלומר, גם עבודת ה' האמיתית היא היענות לציווי מתוך הכרה במי שמצווה, ולא מתוך רגש או אינטרס. בדיוק כמו המעשה המוסרי.

שאלה עתיקה

יש כאן שאלה עתיקה, שכדאי לענות עליה. האם משהו טוב כי אלוהים ציווה עליו? אם כן, הטוב שרירותי: אילו ציווה לרצוח, רצח היה טוב. או שאלוהים ציווה עליו כי הוא טוב? אם כן, הטוב קיים גם בלי אלוהים. התשובה היא שאלוהים בחר לברוא עולם מסוים, עם בני אדם שיכולים לסבול, לאהוב ולבחור. בעולם כזה ברור מאליה שלפגוע בחף מפשע זה רע. אלוהים לא "החליט" על זה בנפרד. זה נובע מהעולם שהוא בחר לברוא. כך הטוב אינו שרירותי, ובכל זאת מקורו באלוהים. המוסר תלוי ברצון של אלוהים, בבחירה שלו לברוא דווקא עולם כזה, ולא בציווי נפרד.

גם הטיעון הזה הולך בכיוון השני. הוא פונה למי שמרגיש שיש טוב ורע אמיתיים, ומראה לו שההרגשה הזאת שלו כבר מחייבת אמונה באלוהים.

ומה עם המשמעות?

לטיעון מהמוסר יש אח קטן: הטיעון מהמשמעות. כמעט כל אדם מרגיש שלחיים שלו יש משמעות, או לפחות מחפש אותה. פסיכיאטר יהודי שניצל מהשואה, ויקטור פרנקל, בנה על התחושה הזאת שיטת טיפול שלמה. אבל מה זה בכלל משמעות? משמעות היא תמיד מדידה מול משהו שנמצא מחוץ לנו. משמעות ש"ממציאים" לעצמנו לא באמת עוזרת, כי אי אפשר לשקר לעצמנו. משמעות מחפשים, לא ממציאים. ולכן מי שמרגיש שלחיי יש משמעות אמיתית, מניח בלי לשים לב שיש לה מקור שמעליו.

ומה הלאה? מאלוהי הפילוסופים לאלוהי התורה

פרק 6 מתוך 8

בקצרה:

הטיעונים מובילים לאל חכם וטוב שמצפה מאיתנו למשהו, אבל לא לשבת ולתפילין. לשם כך צריך התגלות, והיא צפויה. המסורת על סיני, הקושיה של יום על ניסים, הנבואות, ושאלת הדתות האחרות.

עד כאן הגענו רחוק. יש סיבה ראשונה. יש מי שכתב את החוקים. יש מי שבנה אותנו כך שנבין את העולם. ויש מקור לטוב. שלושת הטיעונים הראשונים הוכיחו אל פילוסופי: בורא, מתכנן. לא ברור שזו אותה ישות, אבל זה סביר. ושני הטיעונים האחרונים הוסיפו משהו חשוב: אלוהים דאג שנוכל להבין את העולם, והוא רוצה שנעשה טוב. כלומר, זה כבר אל טוב ומעורב, שמצפה מאיתנו למשהו.

אבל עדיין חסר משהו. הפילוסופיה לא יכולה להגיד לנו מה אלוהים רוצה בדיוק, ולא להכריע בין הדתות. מהטיעונים האלה אי אפשר להגיע לשבת ולתפילין. לשם כך צריך התגלות: שאלוהים "ידבר" עם בני אדם ויאמר להם מה הוא רוצה.

למה לצפות להתגלות?

אפשר לשאול: אולי המוסר הוא כל מה שאלוהים רוצה? אם כך, לא צריך התגלות. אבל תחשבו על זה כך. לפני הבריאה היו שלוש אפשרויות: לא לברוא עולם בכלל, לברוא עולם מושלם שאין בו בחירה, או לברוא עולם שיש בו בחירה. אלוהים בחר באפשרות השלישית. אילו המטרה הייתה רק שנתקן את עצמנו מוסרית, עדיף היה לא לברוא אותנו כלל, ולחסוך את כל הסבל. לכן המטרה קשורה בבחירות שלנו, אבל היא נמצאת מעבר לעולם. יש משל סיני על עני שקנה בשתי המטבעות האחרונות שלו פרוסת לחם ופרח. "הלחם, כדי לחיות. הפרח, כדי שיהיה בשביל מה לחיות". המוסר הוא הלחם. יש גם פרח.

ואת הפרח הזה, את המטרה הדתית, אנחנו לא יכולים לגלות לבד. לכן צפוי שאלוהים יתגלה ויאמר לנו. ואם כבר ברור שיש אל שמצפה מאיתנו למשהו, התגלות היא דבר צפוי, לא מופרך. יש מי שאומר "במקום שבו נגמרת הפילוסופיה מתחילה האמונה", וטרטוליאנוס, מאבות הכנסייה, אמר "אני מאמין כי זה אבסורד". כאן המהלך הפוך: האמונה בהתגלות היא תוצאה של חשיבה, לא תחליף לה.

המסורת היהודית מעידה על התגלות כזאת, לעם שלם בהר סיני, ולא לאדם אחד. התורה עצמה מדגישה את זה: "כי שאל נא לימים ראשונים... השמע עם קול אלוהים מדבר מתוך האש כאשר שמעת אתה ויחי". על מי נטל ההוכחה? מסורת נחשבת אמינה עד שמוכיחים אחרת, לא להפך. כך אנחנו מתייחסים לכל מה שידוע לנו על ההיסטוריה: סומכים על מה שסופר ונכתב, אלא אם יש סיבה טובה לחשוד. אם היינו דורשים הוכחה לכל מסורת, לא היינו יכולים לדעת שום דבר על העבר.

ויש הבדל בין מי שראה לבין מי ששמע. שמעון מסתכל בשעון ורואה שהשעה שתיים. ראובן, עיוור מלידה, אומר לו: "אולי העיניים שלך מטעות אותך?". שמעון לא יתרשם. הוא ראה. הספקות הם "נחלתם של עיוורים", של מי שלא חווה בעצמו. אנחנו, הדורות הבאים, במקום של ראובן. השאלה שלנו היא כמה אנחנו סומכים על מי שראה. ככל שהדבר המדווח מוזר יותר, צריך יותר אמונה. אבל אחרי הראיות הפילוסופיות, התגלות כבר לא מוזרה כל כך.

"אבל ניסים לא קורים"

כאן עולה הקושיה המפורסמת ביותר. ניסח אותה דייוויד יום, שכבר פגשנו בפתיחה. יום היה מהספקנים המפורסמים בהיסטוריה ומבקר חריף של הדת, והוא אמר: כשמישהו מספר לך על נס, תשאל את עצמך מה סביר יותר, שהנס באמת קרה, או שהמספר טעה, הגזים או שיקר? נניח שחבר מספר לך שראה אדם מת קם לתחייה. ברור שתחשוב שהוא התבלבל. אנשים טועים ומגזימים כל הזמן, ומתים לא קמים לתחייה אף פעם. לכן, אמר יום, תמיד סביר יותר שהסיפור על הנס שגוי.

לעיתים קרובות יום צודק. גם מאמינים לא מקבלים כל סיפור על נס. ויש גם משהו נכון בדרישה לשקול את שני הצדדים. בבריטניה הורשעה פעם אישה ברצח שני תינוקותיה, על סמך חישוב שהסיכוי ששני תינוקות ימותו "מוות בעריסה" הוא אחד ל-64 מיליון. אבל שכחו לשקול שגם רצח כפול של תינוקות הוא נדיר מאוד. צריך לשקול את שני הצדדים. ובכל זאת, בטענה של יום יש בעיה אחת גדולה, וכדאי להבין אותה היטב.

יום מניח את מה שהוא רוצה להוכיח. "מתים לא קמים" ו"ניסים לא קורים" נכונים רק אם אין מי שיכול לעשות אותם. ויש כאן מעגל קסמים: לעולם לא נקבל עדות על נס, ולכן "אף פעם לא היו עדויות על ניסים", ולכן ממשיכים לא לקבל. דוגמה: לפני שלוש שנים, אילו מישהו היה מספר "נשיא שחור של ארצות הברית העביר רפורמה גדולה בבריאות", זה היה נשמע כמו סיפור על חייזרים, ואף אחד לא היה מאמין לו. היום, כשכולם יודעים שהיה נשיא כזה, הדיווח על הרפורמה נשמע סביר לגמרי. אותו סיפור בדיוק, אבל מה שאנחנו כבר יודעים משנה לגמרי כמה הוא סביר. כך גם כאן. מי שכבר הגיע, בטיעונים הקודמים, למסקנה שיש אל שבא את העולם ומצפה מאיתנו למשהו, לא חושב שהתגלות היא דבר מופרך. בשבילו, הסיפור על סיני הוא סיפור על משהו שצפוי היה שיקרה.

ואיך בכלל בודקים אמינות של עדות? לא בחישוב הסתברויות. בית משפט של ערעור לא בוחן את אמינות העדים. את זה עושה השופט ששמע אותם, מתוך התרשמות. ערכאת הערעור בודקת רק את ההליך. כך גם כאן: אנחנו לא

יכולים "לחשב" את האמינות של מעמד הר סיני בנוסחה. מה שאנחנו כן יכולים לבדוק הוא את שרשרת המסירה: האם הסיפור עבר ברציפות, מדור לדור, אצל עם שלם, ולא הומצא בשלב כלשהו. ועל זה בפסקאות הבאות.

למה המסורת הזאת אמינה

צריך לומר ביושר: זו החוליה שמבקרים תוקפים הכי הרבה. הטיעונים הפילוסופיים מובילים לאלוהים, אבל המעבר מאלוהים אל התגלות מסוימת, בהר סיני דווקא, נשען על מסורת היסטורית, ומסורת תמיד אפשר להטיל בה ספק. לכן השיקולים כאן הם שיקולים של סבירות, לא של הוכחה. יש כמה כאלה שמחזקים את המסורת על סיני. כל אחד לבד לא מכריע, אבל יחד הם משמעותיים.

ראשית, אין סיפורים דומים. אם עם שלם יכול "להמציא" לעצמו סיפור על התגלות המונית, היינו מצפים למצוא עוד סיפורים כאלה בהיסטוריה. אין. אפילו הנצרות והאסלאם מקבלות את סיני, ולא טוענות להתגלות המונית משלהן. ההתגלויות שעליהן הן מספרות היו אישיות, לאדם אחד. במובן הזה, סיני הוא "המפץ הגדול" של הדתות, וכל השאר מקבלות אותו. דווקא הן צריכות להוכיח שאלוהים שינה את דעתו אחר כך. ומה עם "התגלויות" המוניות אחרות? מזכירים למשל את ההתגלות בפאטימה שבפורטוגל, שעליה דיווחו המונים בשנת 1917. אבל אלה אירועים מקומיים ומאוחרים, שאין מאחוריהם עם שלם שנושא אותם כמסורת רציפה של אלפי שנים, ואין בהם ציווי שעם שלם קיבל על עצמו ומוסר הלאה.

שנית, המצוות עצמן. לחלק גדול מהמצוות אין תועלת ברורה, מוסרית או אחרת. למה שמישהו ימציא מערכת כזאת, ולמה שעם שלם יקבל אותה?

שלישית, השאלה שכל אחד יכול לשאול את עצמו: אם היית רוצה לשמור זיכרון של אירוע לאלפי שנים, מה היית עושה? היית מתעד כל פרט, תאריכים, שמות, מקומות, וקובע טקסים שחוזרים על האירוע כל שנה. זה בדיוק מה שעשתה התורה: פסח, ליל הסדר, זכירת יציאת מצרים בכל יום. ובכל זאת, ספקנות יכולה תמיד לנצח. יש מי שמכחיש את השואה, למרות כל התיעוד.

ויש קושיה מהתנ"ך עצמו, שכדאי להקדים אותה. בספר מלכים מסופר שבימי המלך יאשיהו "נמצא" ספר התורה במקדש, וכשקראו בו, המלך קרע את בגדיו. האם זה לא מראה שהתורה נשכחה, ואולי אפילו נכתבה אז? אבל הפסוקים מתארים מצב אחר: היה מקדש, היה כוהן גדול, היו קרבנות. העם ידע על התורה, ורק לא ציית לה, ועותק הספר שבמקדש אבד. זו עבריינות, לא שכחה. ויש כאן נקודה נוספת: עורך מאוחר שהיה בודה סיפור על מסורת רציפה, לא היה משאיר בתוכו פרק מביך כזה. הוא היה מוחק אותו.

ויש עוד. חכמינו מספרים על סימנים של שוטה: יוצא לבד בלילה, ישן בבית הקברות, קורע את בגדיו. על כל סימן לבד אפשר לומר "אולי יש לו סיבה אחרת". אבל כשכל הסימנים מופיעים יחד, לא סביר שלכל אחד יש סיבה אחרת. כך גם כאן. כל טיעון לבד אפשר לדחות. אבל כולם יחד חזקים מסכום החלקים. העם הזה הביא לעולם, בתקופה של עבודת אלילים והקרבת ילדים, את האמונה באל אחד ואת הרעיון שכל אדם נברא בצלם אלוהים. הוא שרד אלפי שנים של פיזור ורדיפות. ויש גם נבואות. בפרשת התוכחה בספר דברים התורה מתארת, כמעט אלף שנה מראש, שעם ישראל ייתלש מארצו ויתפזר "מקצה הארץ ועד קצה הארץ", שלא ימצא מנוח בשום מקום, ושיהיה ללעג

ולשנאה בכל הממלכות. שנאה שיטתית ומתמשכת כזאת, בלי סיבה, היא תופעה שקשה למצוא כמוה בתולדות העמים. התורה גם מתארת שהגוי שיגלה אותנו יבוא "מרחוק... כאשר ידאה הנשר", ושלא נבין את שפתו. סמל הרומאים היה הנשר, ושפתם, בניגוד לכל הכובשים האחרים מיון או מהמזרח, לא הייתה מוכרת באזור. והיא מוסיפה פרט לא צפוי: "והשיבך ה' מצרים באוניות... והתמכרתם שם לאויביך לעבדים". מה הקשר בין גלות רומא למצרים? אבל כך בדיוק קרה: הרומאים הגלו יהודים למצרים באוניות ומכרו אותם לעבדים. ועוד: "הגר אשר בקרבך יעלה עליך מעלה מעלה". בתקופת הרומאים משלו על ישראל מלכים שמוצאם מגרים, שושלת הורדוס. אלה אירועים חריגים ונדירים, וכולם נצפו מראש.

כאן צריך להקפיד על יושר, ולא כולם מקפידים עליו בנושא הזה. כדי שנבואה תהיה בסיס לטיעון, צריך לבדוק כמה דברים. ראשית, מה נחשב "נדיר"? גלות, למשל, קרתה גם לעמים אחרים, אם כי לא בהיקף כזה ובלי חזרה לארץ אחרי אלפי שנים. שנית, עד כמה הניסוח חד־משמעי? יש ביטויים כלליים שאפשר לפרש בדיעבד לפי מה שקרה, וכך נהגו גם האורקלים ביוון העתיקה ו"מתקשרים" בימינו. שלישית, כמה נבואות יש בתורה, וכמה מהן התממשו? חלק מהן מנוסחות בלשון של תנאי ("אם לא תשמעו, יקרה כך"), ולא כנבואה ודאית, וזה מקטין את הסיכון שהן יופרכו. ויש הבטחות שלא ברור שהתקיימו.

לכן המסקנה מאוזנת. אין נבואה בתורה שידוע שבוודאות לא התגשמה, אבל יש נבואות עמומות שמירת התגשמות לא ברורה. מנגד, יש נבואות שהתגשמו, וחלקן מיוחדות ונדירות. ומעבר לאירועים עצמם, יש כאן ניבוי מראש, וזה חיזוק משמעותי. ויש עוד נקודה: עצם זה שהתורה כתבה נבואות, ולקחה את הסיכון שהן יופרכו, במקום "לנטרל" את הסיכון ולהסתפק בציוויים, מעיד על ביטחון בדיעת העתיד. והסיכון היה אמיתי, כי לאורך הדורות היו שעזבו את התורה בגלל נבואות שלא ראו אותן מתקיימות. לכן ראוי לתת לטיעון מהנבואות משקל משמעותי, אבל לא מוחץ, כפי שנותנים לו רבים. הוא מצטרף לשאר השיקולים, מחזק אותם ומתחזק מהם.

ומה עם הדתות האחרות?

כאן עולה השאלה שכמעט כל אחד שואל: "כל התיאור הזה סובייקטיבי. הוא צבוע בצבע של החינוך שקיבלת. אילו נולדת בכפר בפולין, היית מוצא אותו קסם בנצרות".

התשובה היא בשני שלבים. ראשית, ההתרשמויות שהוצגו כאן אינן רק סובייקטיביות. הן נשענות על טיעונים, והן חזקות הרבה יותר מהרגשה אישית. ויש גם שיקול של ראשוניות. כל דתות המונותאיזם (האמונה באל אחד) מקבלות את מעמד הר סיני. הנצרות והאסלאם לא מכחישות אותו. הן טוענות שאלוהים התגלה שוב, מאוחר יותר, ושינה את הדרישות. אבל ההתגלויות שעליהן הן מספרות היו אישיות, לאדם אחד, ולא לעם שלם. ומי שטוען שאלוהים שינה את דעתו, עליו נטל ההוכחה. סיני הוא "המפץ הגדול" של הדתות, וכולן מתחילות ממנו.

אבל השלב השני חשוב לא פחות, וכאן נאמר דבר שחורג ממה שמקובל לומר. גם אם הצדק איתנו ועם אמונתנו, אדם סביר שנולד וגדל בפולין, באוקראינה או בסהרה, מאמין באותה רמת דבקות ובאותו תום לב באמונה שחונך עליה. ואילו כל אחד מאיתנו היה נולד שם, סביר שהיה גדל להיות נוצרי מאמין, משוכנע שהוא מחזיק באמת. זו לא ספקנות

ולא יחסיות: הפולני טועה. אבל מתוך ההנחה שאלוהים אינו בא בטענות אל מי שפועל באופן סביר ולפי מיטב שכלו הישר, המסקנה היא שאותו פולני יזכה ליחס הולם מאלוהים, בדיוק כמונו.

מכאן המסקנה על מה שאפשר לכתוב "השיח האקסקלוסיבי" (שיח של בלעדיות), שכולנו גדלנו עליו: כאילו אנחנו מחזיקים באמת הצרופה ואין בלטה, וכל האחרים טועים, מטעים, ואף ייענשו על כפירתם. זהו שיח לצרכים פנימיים. הוא נועד בעיקר לטפח את הביטחון העצמי של המאמינים, ולא לבטא תפיסה תיאולוגית לגופה. ונשאל: האם סביר שאלוהים קובע את גורלו של אדם רק לפי המקום שבו נולד? הרי התפיסה שלו כפוייה עליו במידה רבה, וכל אחד מאיתנו שהיה במקומו היה פועל באופן דומה. לא סביר להעניש אדם שפועל בתום לב על משהו שלא תלוי בו. ואלוהים שפועל כך בשרירותיות אינו האלוהים שהמסורת שלנו מתארת.

לכן נשארות שתי אפשרויות, ושתייהן אינן יחסיות: או שייטכנו התגלויות שונות, עם דרישות שונות לכל חברה, וכל חברה קיבלה את מה שמצופה ממנה. או שיש אמת דתית אחת, ואנחנו הצודקים, ובכל זאת ברור שאחרים צריכים לזכות ליחס סביר, מאיתנו ומאלוהים. ומה עם היחס הקשה של ההלכה ושל חז"ל לאמונות אחרות ולמי שמחזיק בהן? ההסבר הוא שהיחס הזה נולד בעולם אחר, שבו האמונות האחרות היו ירודות ברמתן האנושית, ואולי גם הייתה הנחה שכולם מבינים בלבם שאלוהי סיני הוא האמת. היום המצב שונה: מדובר באנשים נורמטיביים, שמבחינתם אין שום סיבה לחשוב שאמונתם שגויה, ולכן ההחזקה שלהם באמונה אחרת באה ממקום אמיתי. מצב כזה דורש התייחסות אחרת.

ולסיום, מילה על הזרמים בתוך היהדות. הרפורמה אינה מאמינה בהתגלות ובמחויבות להלכה כפי שעברה במסורת, ולכן ההתמודדות איתה היא התמודדות עם תפיסה חילונית, לא עם דת אחרת. הקונסרבטיביות אינה שונה מהותית מהאורתודוקסיה, כי שתיהן מחויבות להלכה, והוויכוח ביניהן הוא על הפרשנות. הקראות אינה מכירה בתורה שבעל פה, והיא זרם מאוחר יחסית, ולכן לא סביר לראות בה מסורת חלופית. מה שחשוב לדיון כאן הוא רק שכל אחד צריך לבחור באחד מהם כממשיך האותנטי של ההתגלות.

שתי השאלות הקשות: הרע והסתר הפנים

פרק 7 מתוך 8

בקצרה:

אם יש אל טוב, למה יש רע? ולמה הוא לא מתגלה? הרע האנושי נובע מהבחירה החופשית, והרע הטבעי הוא המחיר של חוקי טבע קבועים. וההסתלקות של אלוהים היא התבגרות, כמו הורה שמניח לילד לעמוד על רגליו.

לפני שנגיע למחויבות, צריך לעצור אצל שתי שאלות שכל קורא שואל, ובלעדיהן התמונה לא שלמה. אם יש אל טוב, למה יש כל כך הרבה רע בעולם? ואם הוא קיים, למה הוא לא מתגלה?

בעיית הרע

כדאי להבחין בין שני סוגי רע. יש רע שבני אדם עושים: רצח, גזל, השואה. ויש רע שהטבע עושה: מחלות, רעידות אדמה, ילד שמת.

על הרע האנושי התשובה נובעת ממה שכבר ראינו. אלוהים ברא אדם שיש לו בחירה חופשית, וראינו שבלי בחירה אין טוב ורע בכלל. אבל בחירה אמיתית פירושה שאפשר לבחור ברע. ואלוהים, לפי התפיסה שכאן, לא "מחולל" את מעשי בני האדם. המעשים שלנו בידינו, ולכן גם האחריות עליהם. "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים", אמרו חכמים, ורש"י מסביר: מה שתלוי בבחירה המוסרית והדתית של האדם, מסור בידי ולא בידי שמים. מי שרוצה עולם שבו אי אפשר לרצוח, מבקש עולם של בובות.

על הרע הטבעי התשובה אחרת, והיא נובעת מהטיעון השני. אלוהים ברא עולם שמתנהל לפי חוקים קבועים. ראינו שזה בדיוק מה שמעיד עליו. אבל חוקים קבועים הם גם מחיר. חוק טבע לא בודק מי עומד מולו. אש שורפת גם צדיק. ואילו הטבע היה משתנה לפי מי שנמצא בסביבה, היינו חיים בעולם שאי אפשר להבין אותו: קופצים מהחלון ועפים למעלה, כי למטה עומד צדיק. בעולם כזה אין מדע, אין רפואה, אין תכנון, ואין גם בחירה, כי אי אפשר לדעת מה יקרה בעקבות המעשים שלנו. כלומר, הרע הטבעי אינו "עונש" ואינו שרירותיות. הוא תוצאה הכרחית של ההחלטה לברוא עולם עם חוקים, ועם יצורים שבחרים בתוכו. במובן הזה, ידיו של אלוהים "כבולות": לא בגלל חולשה, אלא בגלל ההיגיון ובגלל מה שהוא עצמו רצה.

מכאן גם התשובה לשאלה העתיקה "צדיק ורע לו": למה צדיקים סובלים? כי חוקי הטבע לא מבחינים בין צדיק לרשע, ומעשי בני אדם מסורים לבחירתם. השאלה הייתה קשה רק למי שהניח שאלוהים מתערב בכל פרט. לפי התמונה שכאן, זו לא קושיה אלא תוצאה צפויה.

ועכשיו לשאלה השנייה: למה אלוהים לא מתגלה?

תחשבו על הורה. כשהילד קטן, ההורה מעורב בכל צעד: מאכיל, מרים, מונע נפילות. ככל שהילד גדל, ההורה מתרחק בכוונה. לא כי הוא אוהב פחות, אלא כי הוא רוצה שהילד יעמוד על רגליו. כך גם ביחס שבין אלוהים לאנושות. בתקופת התנ"ך הוא היה מעורב: ניסים, נבואה, התערבות גלויה. עם הדורות ההתערבות הזאת פחתה, ובימינו היא כמעט אינה קיימת. זו עובדה שגם המאמין צריך להודות בה. אבל זו לא נטישה. זו התבגרות. התורה עצמה מתארת את המעבר הזה: במדבר ירד מן מהשמים, ובארץ ישראל צריך לחרוש ולזרוע ולחכות לגשם.

ואיפה אלוהים עכשיו? בכל דבר שאנחנו מסתכלים עליו. בחוקי הטבע, בסדר של העולם, ביכולת שלנו להבין אותו. הוא לא צריך להתגלות בניסים, כי הוא מתגלה כל הזמן דרך העולם עצמו. ומי שלמד את הטיעונים הקודמים, רואה את זה.

יש בתמונה הזאת גם משהו משחרר. המאמין לא צריך לחיות בתחושה שכל מה שקורה לו הוא מסר מהשמים, ולא צריך לפחד שהמדע "מסתיר" את אלוהים. הוא יכול להבין שבדרך כלל לא יקרה נס, שמה שיקרה הוא תוצאה של חוקי הטבע ושל מעשיו, ושזה בדיוק העולם שאלוהים רצה.

ולמה זה מחייב אותי?

פרק 8 מתוך 8

בקצרה:

גם אם אלוהים ציווה, למה לציית? כי הוא מי שברא אותנו, ויש מחויבות של יצור כלפי בוראו שאינה תלויה בכמה טוב לנו. ואז הסיכום: אף טיעון לבד אינו הוכחה, הכוח הוא בצירוף.

ולמה זה מחייב אותי?

נשארה שאלה אחת, ואולי היא החשובה מכולן. נניח שאלוהים באמת ציווה. זו עובדה. אבל מעובדה לא נובע "צריך". למה זה מחייב אותי?

התשובה היא שיש עובדות שמי שמבין אותן מרגיש מיד שהן מחייבות. ראינו את זה במוסר. מי שמבין באמת שלפגוע בחף מפשע זה רע, לא צריך נימוק נוסף למה לא לעשות את זה. כך גם כאן. מי שעומד מול ציווי של מי שברא אותנו, מבין מעצמו שהוא מחויב. מי שמחפש לזה נימוק נוסף, דומה לעיוור מהמשל: חסר לו החוש לראות את זה.

יש מי שאומר: "זה סתם חינוך. רוב הדתיים גדלו בבית דתי, ורוב החילונים בבית חילוני". נכון, אבל הטענה הזאת פוגעת בחילונים בדיוק כמו בדתיים. היא ספקנות כללית, לא טיעון בעד אתאיזם. ויותר מזה: האינטואיציה הדתית היא כמו האינטואיציה המוסרית. כלי עדין שצריך לפתח. חינוך הוא פיתוח, לא תכנות.

הכרת טובה

ועכשיו ליסוד עצמו. המסורת היהודית אומרת שעובדים את ה' מתוך הכרת טובה, על כל הטוב שהוא נותן לנו. כך אומרת התורה: "הלוא הוא אביך קנך, הוא עשך ויכוננך". אבל על זה יש שאלות קשות, ויש לומר אותן ביושר. הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת הר עציון וניצול שואה, שאל: האם יהודי שנאלץ להוציא גופות מהכבשנים באושוויץ יכול לעבוד את ה' מתוך הכרת טובה? והשיב: "בשום פנים ואופן, לא". וחכמינו עצמם אמרו ש"נוח לו לאדם שלא נברא משנברא". יש גם שאלות הגיוניות: את הצרכים שאלוהים ממלא, הוא עצמו ברא בנו, גם את המחלה וגם את הרפואה. ומי שברא יצור, חייב ממילא לדאוג לו.

התשובה היא שיש שני סוגי הכרת טובה. יש הכרת טובה "רגילה": תודה על משהו שקיבלתי. היא תלויה במה שקיבלתי, ואם קיבלתי סבל, היא נפגעת. ויש הכרת טובה אחרת, עמוקה יותר: מחויבות כלפי מי שבזכותו אני בכלל קיים, בלי קשר למה שקיבלתי. כמו ענף כלפי העץ שממנו צמח. זו לא תודה, וזה לא רגש. זו חובה.

מבחן ההורים מבהיר את ההבדל. להורה מאמץ שנתן הרבה, יש הכרת טובה רגילה. להורים ביולוגיים שנמשו, אין הכרת טובה רגילה. ובכל זאת, רוב האנשים מרגישים שעדיין יש להם זכות מסוימת. זו הכרת הטובה מהסוג השני.

ולהורים שגם הולידו וגם גידלו, שתיהן יחד. כלפי אלוהים זה נכון שבעתיים. הוא לא נתן לנו "משהו". הוא נתן לנו את עצם הקיום. "הוא עשך ויכוננך".

ודווקא בגלל זה, המחויבות הזאת לא תלויה בכמה טוב לנו. היא לא נובעת מהטובות שקיבלנו, אלא מעצם זה שנבראנו. לכן היא לא נעלמת גם בזמנים קשים, כשהסכל בעולם מקשה להרגיש הכרת תודה. ואותה תחושה היא גם הכוונה הנכונה בקיום המצוות: לא פחד, לא תועלת, אפילו לא רק אהבה, אלא עשייה כי זה נכון. בדיוק כמו המעשה המוסרי.

מה האמונה נותנת

כדאי לומר גם מה האמונה נותנת, בתנאי שזוכרים שזו לא הסיבה להאמין. היא נותנת משמעות. היא נותנת זהות: מי שמחויב הופך לחוליה בשרשרת ארוכה של דורות. ויש בה עושר: עולם מלא בערכים נותן יותר מקום לביטוי אישי מעולם שיש בו רק ערכי מוסר. אבל יש כאן גם אזהרה. מי שמשכנע לחזור בתשובה בגלל "האווירה הנעימה של שולחן שבת" מציע טיפול נפשי, לא אמונה. צריך להיות מחויב כי זה נכון. ודווקא משום שזה נכון, זה נותן משמעות.

סיכום

אף טיעון לבד אינו הוכחה מוחלטת. הכוח הוא בצירוף. אפשר לראות את הטיעונים כסדרה של "קפיצות" מפתיעות בעולם: מכלום למשהו, זה הטיעון הראשון. מבלגן לחוקים מדויקים שמאפשרים חיים, זה השני. מחומר לשכל שמבין את היקום, זה השלישי. ומשכל לתחושה שיש טוב ורע אמיתיים, זה הרביעי. ומשם, אל אלוהים שמדבר עם בני אדם, ואל המחויבות למה שהוא ביקש.

תארו לעצמכם שהיינו שואלים משהו שאין לו שום מושג על היקום שלנו: איך לדעתך אמור להיראות יקום שנוצר בתכנון, ואיך ייראה יקום שנוצר במקרה? הוא היה עונה, מן הסתם, שביקום מתוכנן יהיו חוקים, מורכבות, יצורים מגוונים, תודעה והתקדמות מתמדת. ואילו ביקום מקרי, אם בכלל ייתכן דבר כזה, יהיה תוהו ובוהו שלא מוביל לשום מקום, ואם במקרה ייווצר בו משהו, הוא יושמד במהרה. ודאי שלא יהיו בו תודעה, מוסר או דיווחים על התגלות. ואז היינו מראים לו את היקום שלנו: חוקי הטבע המדויקים, מגוון היצורים, האנושות על כל יצירותיה. לאיזו משתי האפשרויות הוא דומה יותר?

האתאיסט צריך להאמין שכל זה קרה במקרה. ויותר מזה: אם הוא עקבי, הוא צריך לוותר על האמון שלו בשכל ובמדע, ועל האמונה שיש טוב ורע. זה המחיר האמיתי.

אין כאן ודאות, אבל יש סיבות טובות מאוד. וכך אנחנו חיים בכל תחום: לא לפי הוכחות מוחלטות, שלא קיימות בשום נושא, אלא לפי מה שסביר והגיוני. זו לא אמונה עיוורת ולא "חבר דמיוני", אלא מסקנה הגיונית.